

Slutdiskussion

I det här kapitlet utgår jag från resultaten i de empiriska kapitlen för att resonera om hur äktenskapet och staten knöts samman i Sverige kring sekelskiftet 1800 och vilka uppgifter män och kvinnor gavs i den sammanlänkade helheten. Jag diskuterar relationen mellan praktik och ideal men också hur det kan komma sig att jag, trots att den här studien rör en tid av omfattande förändringar, hittar mer kontinuitet än förändring i de normer som studeras. Det svenska fallet jämförs också genomgående med andra fall i Europa.

Staten och äktenskapet

Äktenskap är ofta en intim och djupt personlig allians samtidigt som det är en institution av fundamental betydelse för samhällsordningen. En rad klassiska historiska studier har visat hur nära länkad regleringen av äktenskapet och det äktenskapliga livet är till övergripande politiska och ekonomiska frågor. I *Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike* visade Georges Duby för drygt fyrtio år sedan hur äktenskapet var en central arena för den medeltida striden mellan världsliga och kyrkliga makter. Kampen resulterade i den version av det kristna äktenskapet som dominerat i västvärlden ända in i vår tid.⁵⁷⁹ Lynn Hunts bok om kopplingen mellan monarkens avrättning under franska revolutionen och nedmonteringen av faderns absoluta makt i familjen är ett annat exempel, relaterat till upplysningen och upptakten till den epok vi kallar modern.⁵⁸⁰

Den tid av förändring kring sekelskiftet 1800 som Hunt skrev om – revolutionernas tid, eller *Sattelzeit* – står i centrum även för den här

studien och tidigare forskning har givit exempel på hur regleringen av äktenskapet och könsnormer förändrades i Europa vid denna tid. När den gamla regimen störtades under franska revolutionen reducerades faderns makt i familjen och skilsmässa blev tillåtet i Frankrike, men fadersvåldet restaurerades kort därpå under Napoleon, i delvis ny dräkt.⁵⁸¹ I England, som vid samma tid genomgick den förändringsprocess vi vanligen kallar den industriella revolutionen, har historiker visat att även familjelivets normer förändrades. Idealen om det borgerliga hemmet, med en passiv hemmavarande hustru och en make som verkade i offentligheten, formades i tandem med de ekonomiska förändringarna, bland annat som ett sätt för den maktbärande medelklassen att särskilja sig från andra sociala grupper.⁵⁸²

För tysktalande områden beskriver Isabel Hull – genom studier av hur människors sexualitet reglerades – en förändring där hushållet, som i den absoluta staten var en institution öppen för kontroll och inflytande, omvandlades till en privatsfär i det framväxande civila samhället, en sfär där den äkta mannen kunde regera utan statsmaktens inblandning.⁵⁸³ I samhällsdebatterande tyskspråkiga texter ser Marion Gray, trots stark retorisk och språklig kontinuitet, en närmast revolutionär diskursiv förändring. Den kristet förankrade synen på ekonomin med det jordbrukande hushållet som grundmodell ersattes, enligt Gray, under 1700-talet med en bild av ekonomin där marknaden stod i centrum. Den borgerliga familjen blev grundmodell och en traditionell arbetsdelning fick i det marknadsorienterade samhället en ny betydelse. Männens aktiviteter var kopplade till marknaden, och därmed till ekonomin, medan kvinnors aktiviteter i hemmet hamnade utanför: könen placerades i separata sfärer.⁵⁸⁴

Även om det finns gemensamma drag i karaktäristiken av dessa förändringar och av de könsnormer och regler gällande äktenskap som var en del av dem, utgår dessa historiker från att diskussioner och förändringar av normer var relaterade till historiskt specifika omständigheter, idéer och problem som gällde i deras fall. Trots det har en binär förståelse av kön och de könsnormer som dominerade i vissa europeiska länder i början av 1900-talet (läs idealen om separata sfärer) kommit att betraktas som en sorts mer eller mindre univer-

sella och tidlösa (eller traditionella) föreställningar om kön. Enligt Jeanne Boydston har en sådan förståelse av kön inte bara överförts till andra världsdelar och tidsperioder utan använts så att de dolt "the contemporaneous variability and historical transformations of gender discourses also within Europe and the United States".⁵⁸⁵

Visst kan stora delar av Europa sägas tillhöra en och samma kultursfär men det är, i linje med Boydstons kritik och som jag påpekade i bokens inledning, inte rimligt att utgå ifrån att de könsnormer som skapades i samband med samhällsförändringar som pågick i exempelvis det sena 1700-talets England även utvecklades på samma sätt i Sverige vid samma tid. Om vi slutar använda förhållandena i länder som England och Nederländerna som mall för utvecklingen i andra delar av världen, öppnas en möjlighet att se mer variation, skillnader och likheter av analytiskt intresse. De undersökningar som redovisats i de empiriska kapitlen är ett försök att göra just det. Mitt fall är Sverige och studien bygger på pamfletter, rådgivningslitteratur, tidskrifts- och tidningsartiklar, riksdagsdiskussioner samt en del lagar, förordningar och lagtolkande texter. Det är texter av didaktisk eller normativ karaktär: oavsett genre uttryckte de uppfattningar om äktenskapet och budskap om hur män och kvinnor borde leva sina liv. Jag hittar egentligen inga tydligt konkurrerande uppfattningar om äktenskapets betydelse eller alternativa könsnormer i de texter jag studerat. Även om författare och talare kunde polemisera mot varandra och vara oense om hur man skulle uppnå välfärd och ordning i samhället var de förvånansvärt eniga om äktenskapets och könsens roll i detta samhällsbygge.

Ett problem som ofta formulerades i dessa källor rörde rikets befolkning; det fanns en oro för att invånarna var för få och att återväxten var för svag. Normen var att barn skulle födas inom äktenskapet, allt annat var brottsligt och ansågs leda till såväl ekonomisk som moralisk ruin. Enligt tidens ekonomiska tänkande var en stor befolkning ett självändamål och frågan var relaterad till tillgången till arbetskraft, inte minst i jordbruket. Trots att tjänstehjonsstadgorna reglerade hur många drängar och pigor bönderna fick ha och hur människor utan egendom måste ta tjänst för att undkomma tvångsarbete, kla-

gade många arbetsgivare, husbönder och debattörer över att det var svårt att hitta arbetskraft. En annan befolkningsrelaterad oro som formulerades i de källor som studerats här rörde äktenskapen i sig: framför allt fanns det en rädsla för att män skulle välja ungarlivslivet framför äktenskap. I de övre samhällsskikten befarade debattörerna att män skulle förbli ungar för att de tvivlade på om deras tillgångar skulle räcka för ett ståndsmässigt familjeliv och i de lägre för att det var svårt för unga par att få tillgång till en egen jordplätt och ett eget boende där de kunde bilda familj. Oavsett social status var problemen i dessa sammanhang kopplade till frågor om hur familjen skulle försörjas. En del män ansågs dock mest bara vara bekväma och egoistiska och förutsattes vilja utnyttja kvinnor som gratis arbetskraft, kassakor eller sexobjekt. Antalet utomäktenskapliga barn ökade och barnamord betraktades som ett växande samhällsproblem som genererade omfattande diskussioner och ändrade lagar. Även här var det männens agerande som utpekades som huvudproblemet; de lockade in kvinnor i relationer som de sedan inte tog ansvar för.

Det var i diskussionerna om den här sortens samhällsutmaningar som äktenskap formulerades både som ett mål i sig och som ett medel för att uppnå andra mål. Den äktenskapliga föreningen mellan man och kvinna beskrevs som samhällets ”innersta knut”, det som bestämde ”själva karaktären av mänsklighet” och betraktades som helt nödvändig för en civiliserad samhällsgemenskap.⁵⁸⁶ Denna syn på äktenskapet hörde samman med en religiöst förankrad världsbild där såväl den moraliska ordningen som ekonomin och den politiska ordningen var beroende av de hushåll som konstituerades av giftermål. Hushållet beskrevs som den lilla republiken eller det lilla samhället och tillsammans skapade rikets alla små hushåll ”det stora hela, eller vad vi nu vanligen kalla stat” som det hette i en pamflett från 1828.⁵⁸⁷ I hushållen försörjdes och uppfostrades framtidens invånare och det var en administrativ grundenhet för många av de verksamheter – jordbruk, hantverk, slöjdande etcetera – som skapade välfärd både för enskilda hushåll och i den nationella hushållningen. Eftersom män förväntades initiera giftermål vilade hela samhällsordningen på att de faktiskt gjorde det. Och när de knöt den äktenskapliga knuten, fäste

de sig – enligt de debattörer jag läst – också vid staten. Staten bör här (som i resten av boken) förstås i linje med 1700-talets kameralistiska tänkande som det organiserade samhället i vid mening. När mannen gifte sig skapades det hushåll där både han och hustrun, som far och mor, förutsattes verka för sin familjs bästa. Familjens bästa var i dessa diskussioner också statens bästa och liktydigt med det som kallades det allmänna bästa.

Mot den här bakgrunden och med en sådan syn på äktenskapets roll för samhällets ekonomi och ordning utökades möjligheterna för de obesuttna grupperna att gifta sig och bilda egna hushåll i Sverige under 1700-talets andra hälft. En sällan uttalad, men ändå självklar utgångspunkt i förordningar och diskussioner var att ett äkta par behövde ett eget boende. De skulle inte leva i sin husbondes hushåll som tjänstefolk, utan skulle som gifta bilda ett eget hushåll även om de fortfarande utförde arbetsuppgifter som liknade drängars och pigors. Agrara reformer som ökade möjligheter till hemmansklyvning och anläggning av torp var således sammantvinnade med en förståelse av äktenskapet som grunden för ett (relativt) självständigt hushåll med eget boende. Även den sänkta giftermålsåldern för män var ett medel för att på längre sikt öka antalet arbetande händer i jordbruket. Bakom detta fanns en positiv syn på de lägre skiktens vilja att arbeta för sin – och rikets – välfärd. Bara man, via lagändringar, gav dem möjligheter att – genom giftermål och tillgång till självständig försörjning – bli sina egna, menade många debattörer att det som sågs som en naturlig ”parningsdrift” kunde nyttiggöras och den ”oordentliga parningen” utrotas.⁵⁸⁸

Situationen och diskussionerna i Sverige kan jämföras med dem som Mantl lyft fram i österrikiska Tyrolen vid samma tid. Även där betraktades de obesuttnas möjligheter att försörja sig som ett problem men istället för att (som i Sverige) förbättra dessa möjligheter, begränsades tillgången till äktenskap och giftermål blev ett privilegium som inte var för alla. Tillstånd att gifta sig gavs bara till par som ägde jord.⁵⁸⁹ I de svenskspråkiga källorna från senare delen av 1700-talet har jag inte hittat några liknande tankar eller förslag. Snarare formulerades äktenskapet som en rättighet för alla, även för

den som var fattig. Chydenius ord i frågan förtjänar att citeras igen: år 1778 formulerade han ”en fattig arbetares välfärd” som ”frihet att bygga och bo på jorden, försörja sig och de sina, giftas och föröka sitt släkte”.⁵⁹⁰ Fram emot 1830-talet var situationen en annan. Den i grunden positiva synen på de obesuttna och deras förmåga att försörja sig som dominerat tidigare utmanades av en mycket mer negativ syn på dem som en lättjefull och potentiellt farlig underklass. Då uttrycktes också allvarligare oro över en tilltagande fattigdom och vissa debattörer ansåg att det var för lätt för tjänstehjon och andra fattiga att ingå äktenskap.⁵⁹¹ I prästeståndets diskussioner formulerades förslag på villkor som liknade dem i Tyrolen men de tillbakavisades av lagutskottet. Utskottet såg dem som oförenliga med såväl den naturliga lagen som ”statens idé”: det gick inte att inskränka ”en personlig rättighet” (det vill säga rätten att ingå äktenskap) bara för att någon var medellös.⁵⁹² I de debatter som studerats här sågs äktenskapet i grunden som en rättighet för alla.

Rätten att gifta sig ansågs viktig också på ett individuellt plan, inte minst för att giftermålet förutsattes föra med sig en statusförändring. Ogifta män kunde kallas för halva människor; först som gifta blev de hela och kunde utöva ”medborgsmannens plikter”, som det hette i en pamflett från 1828. Endast i äktenskapet kunde kvinnan, enligt samma skrift, gripa ”in i det stora hela, och som maka och mor uppfyll[a] sin rätta bestämmelse”.⁵⁹³ Även för kvinnor ansågs livet som äkta maka innebära en sorts självständighet, olik den underordning hon levde i som ogift. De skillnader i status och självständighet mellan gifta och ogifta som framkommer i debatten stämmer väl överens med den stora betydelse forskningsprojektet ”Gender and Work” tillskriver civilståndet för vad människor i det tidigmoderna samhället gjorde för att försörja sig.⁵⁹⁴ När det gäller konkreta arbetsuppgifter var skillnaden mellan gifta och ogifta i praktiken minst lika skarp som skillnaden mellan män och kvinnor, och hustrutiteln signalerade inte bara att en kvinna var (eller hade varit) gift, utan associerades även med förmåga att ta ansvar och högre status.⁵⁹⁵ En gift kvinna delade positionen som hushållsoverhuvud med sin make och i den rollen förväntades hon utöva och utövade också i praktiken auktoritet.⁵⁹⁶

I boken med titeln *Att hasta mot undergången* visar Runefelt hur nya konsumtionsmönster kunde betraktas som ett hot mot samhällsordningen.⁵⁹⁷ Undergångsscenarier återfinns även i det material jag gått igenom. Utan giftermål skulle samhället, enligt debattörerna, tyna bort, alla goda seder försvinna och människor sjunka ner i brutalitet. Om den äktenskapliga institutionen rubbades, skulle staten ”urarta – skaka – och omsider störtas” som en riksdagsman i prästeståndet uttryckte det 1809.⁵⁹⁸ Hoten mot äktenskapet kom, enligt debattörerna, från olika håll och skilde sig mellan de olika sociala skikten. Reaktionen på dessa hot var emellertid inga omfattande ändringar i regelverken kring äktenskap och inte heller kan jag i de källor jag studerat se några genomgripande förändringar i normerna för hur arbete och ansvar bäst skulle fördelas mellan könen.

Tvärtom verkar lösningarna i det svenska fallet vila tungt på redan existerande normsystem. Debatter och förslag var djupt förankrade i den samhällssyn och de normer som förknippas med det som kan kallas moralisk ekonomi eller hushållskultur där allt hörde samman i en i grunden gudomligt ordnad helhet. Mäns och kvinnors arbete och ansvar, deras rättigheter, skyldigheter och relationer, ansågs oupplösligt förenade med deras kristlighet. Även om debatten var del av en ny, framväxande offentlighet och fördes i relation till omfattande sociala och ekonomiska förändringar, präglades alltså diskussionernas dominerande normer och föreställningar av en stark kontinuitet. Den tidigmoderna periodens lutherskt präglade syn på hushållet, dess roll i samhället och sakralisering av vardagslivet bestod. Fram till slutet av min undersökningsperiod blickade debattörerna främst bakåt inför de samhällsproblem de mötte: reformer gjordes för att bevara den rådande hushållsordningen, inte för att förändra den.

Könens ämbeten i staten

Vad sade då debattörerna om mäns och kvinnors ansvar och uppgifter i det samhälle som länkades samman av äktenskapet? För män var den allra viktigaste uppgiften äktenskapet i sig. Mot bakgrund av att mannen, genom giftermål, fäste sig vid staten, var en man som valde

att leva som ungar, en person som levde utanför den organiserade samhällsordningen, utan att bidra till det allmänna bästa. En sådan person lämnade också en kvinna utan friare och framtog henne möjligheten att bidra till samhället med sitt moderskap och hushållsföreståndarskap. Det här innebar inte att debattörerna ansåg att män skulle kasta sig handlost in i det äkta ståndet med första bästa kvinna. Tvärtom skulle de, åtminstone enligt de råd som gavs till de sociala mellanskikten, välja en kunnig och arbetsam maka och i det äkta livet ta huvudansvaret för försörjningen och ge hustrun huvudansvar för hem och barn. Men – och det är viktigt – även maken skulle engagera sig i hemmets skötsel och barnens uppfostran. Därutöver skulle han vara herre i sitt hus, men han fick absolut inte behandla sin hustru som en piga utan utöva sin makt på ett sätt som fick henne att av egen vilja oförtröttligt bidra till deras, och det allmännas, bästa.

Mannens första uppgift var alltså att gifta sig och skapa ett väl fungerande äktenskap som utgjorde kärnan i ett hushåll där makarna tillsammans uppfostrade barnen och arbetade för hushållets och det allmännas bästa. Något annat skulle, som det stod i en artikel från 1790-talet, vara en misshushållning med könet (det vill säga kvinnorna) och det var, betonade artikelförfattaren, också en ”riks misshushållning”.⁵⁹⁹

Runefelt menar att retoriken om kvinnan kring sekelskiftet 1800 var mångbottnad och innefattade något nytt (behagplikten) men också något gammalt, dels lyxkritiken (fjollans retorik), dels det kvinnoideal han beskriver som den gammaltestamentliga hustrun, ”en hustru bunden till hemmet”. Med hänvisning till att forskningsprojektet ”Gender and Work” visat att alla människor i det tidigmoderna samhället arbetade, tolkar Runefelt debattens betoning av kvinnans hushållsarbete som en reaktion på vissa kvinnogrupper minskande hushållsarbete, något som i sin tur var avhängigt av ett ökat välstånd, ökat varuflöde och ett framväxande sällskapsliv.⁶⁰⁰ Här håller jag med Runefelt: det är en rimlig tolkning.

Samtidigt menar han att kvinnan aldrig tillskrevs en aktiv roll. ”Könsmaksordningens diskurs”, skriver han, ”framställde kvinnan som yr och flyktig; den gav henne ett viktigt ansvarsområde – hus-

hållet – men även där var hon passiv eftersom hon var underordnad mannens övergripande ansvar”.⁶⁰¹ Här håller jag inte med. Min slutsats, baserad på texter som delvis överlappar Runefelts, är dels att kvinnors ansvar för hushållningen inte stängde in dem i hemmet, dels att kvinnor tillskrevs en aktiv roll, både i hemmet och utanför. De var förvisso alltid underordnade sina makar, men det implicerade inte passivitet utan de gavs ofta huvudansvaret för den enskilda hushållningen och uppfostran av barnen, uppgifter som dessutom framställdes som avgörande för samhällets ekonomi och ordning. Därutöver menade de texter jag undersökt att kvinnor delade ansvaret för hushållets försörjning med sin make.

En viktig skillnad mellan de diskussioner jag och Runefelt studerat är att hans material främst rörde de övre samhällsskikten. Han är inte ensam om detta: europeiska och svenska historikers beskrivningar av könsmaktsordning, könsarbetsdelning och könsbestämda normer kring sekelskiftet 1800 har ofta utgått från studier av medelklassen och föreställningen om att ideal och normer uppstått där och sedan sipprat nedåt i den sociala hierarkin.⁶⁰² De diskussioner jag analyserat här har även innefattat allmogen och den utgjorde vid undersökningsperiodens slut fortfarande mer än åttio procent av den svenska befolkningen. I debatten uttrycktes en oro över att allmogen skulle inspireras och därmed korrumpas av de mer belevade urbana samhällsgruppernas livsstil. Huvudbudskapet var många gånger det motsatta: att det enkla och arbetsamma livet på landet borde vara en förebild även för de högre sociala skikten i städerna.

Många historiker har framhållit att tidigmoderna kvinnors arbete kunde synliggöras och erkännas som viktigt, men att detta förändrades kring sekelskiftet 1800 då deras samhällsuppgift – på ett diskursivt plan – reducerades till att vara nationens mödrar och de förpassades till reproduktiva sysslor i hemmet.⁶⁰³ Kvinnors huvudsakliga ”ämbete i staten” formulerades också precis så i en text från 1796: de var ”förvaltare av barnuppfostrings- och hushållsämbetena”. Dessa uppgifter var emellertid, lade författaren till, ”de viktigaste ämbeten i Staten”.⁶⁰⁴ Att kvinnors huvuduppgift var att ta hand om hem och barn upprepades om och om igen i de texter som jag studerat liksom att det var

av vikt för samhället som helhet. Hustrun ansvarade tillsammans med sin make inte bara för att befolkningen skulle växa, utan också för att framtidens invånare skulle bli gudfruktiga, arbetsamma och goda människor. När det gällde de sociala mellanskikten framhölls att det krävdes såväl kunskap som självkontroll, auktoritet och god moral för att en kvinna skulle kunna uppfylla denna roll. Motsatsen var ett modegaleet fruntimmer som ägnade sin tid åt visiter, kortspel, nattliga nöjen och skvaller. Även avseende allmogen hände det att debattörer lyfte fram behovet av kunskap och kompetens inom ”hushållsvetenskaperna”. Däremot var det – i de texter och diskussioner jag studerat här – mycket sällsynt med utpräglat negativa beskrivningar av kvinnor från de lägre samhällsskikten.

Det sistnämnda är uppseendeväckande med tanke på hur diskussionen såg ut i andra delar av Europa. För Frankrikes del visar Desan att kvinnor från lägre klasser utmålades som ett allvarligt hot mot sedlighet och familjeliv under och efter revolutionen.⁶⁰⁵ Enligt Ulinka Rublack betraktades ogifta kvinnor med stor misstänksamhet i södra Tyskland under 1600-talet och kvinnliga sysslor som spinning, tvättning och amning kom att förknippas med dålig moral, och för kvinnor ur de lägre klasserna levde dessa föreställningar kvar långt in på 1800-talet.⁶⁰⁶ Schmidt och Sarasúa visar för det tidigmoderna Nederländerna respektive Spanien att det fanns starka normer som sade att kvinnor inte skulle arbeta utanför hemmet. Kring sekelskiftet 1800 uppmuntrade den spanska statsmakten kvinnor att arbeta, framför allt att spinna, men det skulle ske i hemmen; endast då kunde deras produktiva arbete kombineras med ansvar för hem och barn.⁶⁰⁷ I det tidigmoderna Nederländerna var arbete och arbetsamhet positivt laddat, både för män och kvinnor, men samtidigt gjordes en tydlig uppdelning mellan könen. Rådgivningslitteraturen sade, enligt Ariadne Schmidt, att allt arbete utanför huset tillhörde män medan det som kunde göras i huset tillhörde kvinnor. Kvinnors arbete utanför hemmet uppmuntrades inte i rådgivningslitteratur från 1500-talet men fördömdes inte heller, men på 1700-talet blev uppdelningen, enligt Schmidt, mer exklusiv: kvinnor förväntades vara flitiga och arbeta, men enbart i hemmen.⁶⁰⁸ Trots denna typ av normer var det

vanligt att kvinnor sysslade med gatuhandel i 1700-talets Europa. Här fanns, enligt Margaret Hunt, en inneboende spänning. Å ena sidan tilläts kvinnor i lagar och praxis att syssla med vissa typer av handel, å andra sidan motiverades inskränkningar i deras handel med associationer mellan handel i allmänhet och handel med sex. Gatuförsäljande kvinnor förknippades också med en bråkig kultur vilket var ett återkommande tema i populärkulturen.⁶⁰⁹

I de texter som studerats här har jag inte funnit några exempel på att kvinnors arbete beskrivits i negativa termer. Ett undantag är när debattörerna ville peka på en obalans mellan kvinnors status och deras arbetsuppgifter. Det kunde gälla klassmässiga skillnader som när författare lyfte fram hur ovärdigt och svårt det var för en kvinna med ståndsmässig bakgrund att utföra sysslor i en permanent underordnad position, särskilt som piga. Men det kunde också handla om att en hustru inte skulle tvingas passa upp på sin make och lyda hans minsta vink. Hustruns status var inte sådan att hon skulle kunna "nyttjas som en piga" eller utgöra "pålitlig betjäning" åt sin make. I övrigt beskrevs kvinnors arbete under hela perioden i idel positiva ordalag och det gällde oavsett vilken klass de tillhörde eller vilket civilstånd de hade. Arbetsamheten hos kvinnor i de lägre klasserna framhölls till och med som ett föredöme för kvinnor med högre status.

I debatten om kvinnors näringsfrihet 1809–1810 berömdes kvinnors flit, och det faktum att de kunde ha svårt att försörja sig själva och de sina sågs främst som en följd av juridiska och ekonomiska hinder, inte som en konsekvens av kvinnors brist på kunskap, kompetens eller arbetsförmåga. Även om debattörerna kunde värna om kvinnors möjligheter att ta hand om barn och hem, gavs en mängd positiva exempel på sysslor utanför hemmet som kvinnor redan gjorde och andra som de också borde tillåtas göra. Så länge arbetsuppgifterna var värdiga kvinnans sociala position (klassmässigt eller i hushållet), var den arbetande kvinnan ett mycket tydligt framskrivet ideal i de texter jag studerat. Och i det avseendet verkar de svenskspråkiga didaktiska texterna skilja sig från många av sina motsvarigheter i andra delar av Europa. Här finns kontinuitet inte bara bakåt i tiden,

utan också framåt. Så sent som under 1900-talets mellankrigstid var det i agrara sammanhang idealt för kvinnor att vara arbetsamma, hurtiga, rejäla och raska. Helst skulle de arbeta som en hel karl.⁶¹⁰

Här bör vi, menar jag, relatera innehållet i den svenskspråkiga diskursen till det specifika lokala sammanhanget. I forskning om arbetspraktiker har bland andra Marie Lennersand och Maria Ågren visat hur beroende den tidigmoderna svenska statsmakten var av kvinnors arbete. På ett konkret plan kunde det handla om att män som arbetade i statsapparaten behövde vara gifta. Hustrurnas ekonomiska bidrag till hushållet var nämligen helt avgörande för att statsapparaten skulle fungera. Ett exempel var tulltjänstemän. De behövde ha kapital för att kunna uppfylla sin position och om de var gifta, vilket var regel, användes hustruns egendom som säkerhet i tullarnas tjänsteverksamhet. Lägre ner i tjänstehierarkin fanns hustrur som främst bidrog till makarnas tjänst med sitt arbete. Staten var beroende, inte bara av tulltjänstemännens arbete och kapital, utan också av deras hustrurs.⁶¹¹

Ett annat exempel är soldater. Indelningsverket gav soldater tillgång till ett jordbruk. När de var i fält skulle det skötas av deras hushåll, lett av hustrun. Även värvade soldater var vanligen gifta. Eftersom soldater hade mycket låga löner och ibland fick vänta länge på dem, var inkomsterna från hustrurnas verksamheter nödvändiga. De upprätthöll soldathushållens överlevnad, och därmed även den svenska krigsmakten.⁶¹² Ett tredje exempel är kolare och andra arbetare vid stormaktstidens gruvindustrier vars anställningar kunde ge löner som bestod av både kontanter och tillgång till resurser som hustru och barn skötte.⁶¹³ Hustrurnas roll i krigsmakt, statlig administration och industri var väl känd av statsmakten som på olika sätt understödde den. Den tidigmoderna svenska militärstaten vilade således tungt på tvåförsörjarmodellen.⁶¹⁴

Även senare, på 1800-talet, är det uppenbart att vissa typer av manligt lönearbete krävde att den arbetande mannen hade en hustru vid sin sida. Vid en omorganisering av löneordningen i verksamheten vid Strömsholms slott i början av 1800-talet infördes ställdrängslöner som bestod av en kombination av kontanter, tillgång till ett torp med

en liten jordplätt och betesmark. Ordningen förutsatte att de anställda hade familjer som kunde arbeta på torpen.⁶¹⁵ På liknande sätt organiserades arbetet vid järnbruk på 1840-talet där hammarsmeder fick löner i form av bland annat odlingslotter och spannmål som krävde arbete av andra än smeden.⁶¹⁶ Även för storskaliga industrier som järnbruk och kungliga storgods var äktenskapet långt in på 1800-talet en oundgänglig grund för hur arbetet organiserades.⁶¹⁷

Det sena 1700- och tidiga 1800-talets ekonomi var – både vad gäller den småskaliga verksamheten på bondgårdar, torp och hantverk, i storskaliga industrier och i statsmaktens egen verksamhet – helt beroende av den äktenskapliga institutionen. Det var inte bara på ett symboliskt plan som äktenskapet utgjorde samhällets innersta knut, utan det var djupt integrerat i arbetets organisering och rikets ekonomi även på ett konkret plan. Det var inte heller vilket äktenskap som helst som fungerade i detta sammanhang utan en modell som byggde på att hustrurna arbetade och delade ansvaret för hushållets försörjning med sina makar. Mot en sådan bakgrund vore det underligt om de normer som dominerade debatten hade framställt kvinnors arbete i negativ dager eller förespråkade ett passivt kvinnoideal.

Patriarkatet – kontinuitet, förändring och variation

Medeltidshistorikern Judith Bennett definierar patriarkat som ett generellt system som placerar kvinnor i en underordnad position i relation till män. Hon betonar att kvinnor kan gynnas av och verka för att systemet upprätthålls, samt att patriarkatet också kan underordna vissa grupper av män. I boken *History Matters* från 2006 uppmanar hon historiker att historisera patriarkatet. Som system är det, som hon ser det, både stabilt och föränderligt; stabilt genom att män alltid är överordnade kvinnor i motsvarande sociala grupper och sammanhang; föränderligt för att underordningens former varierar, inte minst över tid.⁶¹⁸ Hon får medhåll av Susan Amussen som i en artikel från 2018 pläderar för att studera patriarkatets olika historiska skepnader. Hon menar att patriarkatets historia, liksom exempelvis kapitalismens, handlar om att förstå och analysera sys-

temens inneboende motsägelser och att studier av hur patriarkatet sett ut under olika tider ger oss bättre möjligheter att förstå andra spänningar och konflikter i samhället.

I det tidigmoderna England (1560–1640) som Amussen använder för att exemplifiera sina resonemang pekar hon på att en sådan grundläggande spänning var att män och kvinnor å ena sidan var lika inför Gud men att kvinnor å andra sidan alltid skulle vara underordnade män. Män förväntades regera över hushåll vars medlemmar de inte helt kontrollerade och kvinnor skulle vara delaktiga i styret av sina hushåll samtidigt som de förutsattes vara ostyriga och svårkontrollerade av naturen. Denna spänning kom, enligt Amussen, till uttryck i rådgivningslitteratur, bland annat i resonemang om hur svårt det kunde vara att hitta en rimlig maktbalans i äktenskapet, och i populärkulturen syntes den bland annat i en upptagenhet vid det hon kallar ”unruly women and failed patriarchs”.⁶¹⁹ Lyndal Ropers resonemang om försörjningsbegreppet, som togs upp i kapitel 4, skulle kunna ses som en annan grundläggande spänning i det tidigmoderna patriarkatet. Å ena sidan fanns en föreställning om att både män och kvinnor skulle försörja hushållet, men, betonar Roper, detta gemensamma ansvar kombinerades med normer om en strikt arbetsdelning.⁶²⁰

Det finns många likheter mellan det Amussen och Roper beskriver och den könsmaktsordning och arbetsfördelning som kommer till ytan i de källor som studerats i den här boken. Men det finns också viktiga skillnader. De handlar dels om maktbalansen, dels om hur arbete och ansvar skulle fördelas. Min slutsats är att underordningen av den gifta kvinnan var mindre tydlig i den svenska debatten än i de sammanhang som beskrivs av exempelvis Amussen, Bennett och Schmidt. Jag menar också att de dominerande normerna varken placerade män och kvinnor i separata sfärer eller stämplade kvinnors arbete utanför hushållet som negativt eller omoraliskt.

Den uppochnedvända ordningen där kvinnan tagit makten över mannen är ett vanligt tema i tidigmodern europeisk populärkultur och Amussen ser det som ett uttryck för en grundläggande spänning i det tidigmoderna patriarkatet. Både den regeringslystna hustrun

och toffeln eller hanrejen (den underordnade mannen) förlöjligades och fördömdes, men huvudansvaret förlades ofta hos männen som misslyckats med att upprätthålla sin makt.⁶²¹ De här negativa stereotyperna fanns, som jag visat i kapitel 3, också i det svenska materialet under den period jag studerat. Men i de svenska texterna tematiserades lika ofta en maktordning som urartat åt andra hållet, där makens makt över hustrun övergått i tyranni. Även i de sammanhangen var det mannen som tillskrevs huvudansvaret och det fanns i texterna inget som kunde rättfärdiga hans alltför långtgående krav på hustrun.

Den maktmissbrukande mannen förekom även i den brittiska rådgivningslitteraturen men verkar inte alls ha varit lika vanlig som i den svenska populärkulturen. Jonas Liliequist har studerat hustrumisshandel i tidigmoderna svenska lagar och populärkultur och visat att den uppochnedvända ordningen i hushållet var ett vanligt tema på 1500- och 1600-talen. I tyska och brittiska pamfletter kunde mannens våld vara motiverat om hans kvinna var oregerlig, men så var det inte, menar Liliequist, i den svenska diskursen där sympatin oftare låg hos kvinnan. Han noterar också att det i Sverige saknades såväl charivari-ritualer som en brottskategori som motsvarar engelskans "scolding", sådant som pekade ut, skämde eller straffade makthungriga kvinnor och underdåniga män.⁶²² Enligt Liliequist försvagades och försvann temat med den tyranniske och våldsamme mannen under 1700-talet då den självvåldiga kvinnan kom att framstå som ett större problem. Han bygger slutsatsen på delvis samma texter som jag studerat här, och som jag redan påpekat gör vi lite olika tolkningar av en del av dessa texter. Min slutsats är, av den totala mängden texter jag studerat, att den maktfullkomlige och maktmissbrukande mannen fortsätter att vara en vanlig negativ stereotyp under hela 1700-talet.

Ett centralt inslag i temat med den maktmissbrukande maken, som jag varken sett beskrivet i analyser av rådgivningsmaterial från andra delar av Europa eller som lyfts fram av Liliequist, är den överdrivet underordnade hustrun. I de texter som studerats här var hon vanligt förekommande. Hon omtalades i termer av evigt tjänstehjon eller vigd piga, men framställdes inte som en avskräckande figur utan

som en kvinna som förtjänade sympati och upprättelse. Istället var det hennes maktfullkomlige make som fördömdes.

Kekke Stadin har uppmärksammat att hustrun hade en ovanligt stark ställning i hushållet i svenska rådgivningstexter och predikningar från stormaktstiden. Där tyska skrifter betonade hustruns närmast villkorlösa underordning, gav svenska skrifter exempel på tillfällen då hustrun tilläts argumentera för sin sak och maken borde låta henne råda. Stadin pekar också på skillnader mellan tyska texter och deras översättningar till svenska. I de tyska verken motiverades kvinnans underordning med att det var Guds vilja, medan de svenska menade att mannens överordning grundade sig i hans överlägsna förstånd. Då fanns det också, enligt Stadin, utrymme för tolkning och undantag: vid de tillfällen hustrun var förståndigare än sin make borde hon få bestämma.⁶²³ Stadin drar slutsatsen att den kvinnliga underordningen tonades ner i den svenska 1600-talsdiskursen och att den manliga överordningen framstod som mer villkorad än i den tyska diskursen.⁶²⁴ Det material jag studerat från decennierna kring sekelskiftet 1800 skriver också fram en – i europeisk jämförelse – ovanligt myndig hustru. Eftersom Stadin ser motsvarande skillnad i 1600-talets diskurser utgör detta, liksom flera andra förhållanden jag pekat på, ett exempel på kontinuitet bakåt i tiden.

Den andra skillnaden värd att notera rör könsarbetsdelningen: de normer som dominerade i de texter som studerats här gjorde inte en så strikt uppdelning mellan mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden som Roper, men även exempelvis Schmidt, Sarasúa och Amussen lyft fram i motsvarande material från det tidigmoderna Tyskland, Nederländerna, Spanien och England. Ser man närmare på vilka sysslor som rekommenderas för män och kvinnor i den svenska debatten, är det tydligt att de i stor utsträckning överlappade varandra och att även det konkreta ansvaret för familjens försörjning och hushållets välfärd tillskrevs båda makarna gemensamt. Hustrun hade huvudansvaret för att sköta hem och uppfostra barn, men rådgivningslitteratur och pamfletter var tydliga med att hon delade detta ansvar med sin make och att han också i realiteten borde engagera

sig i omsorgen och uppfostran av barnen samt att huslighet var en eftersträfvansvärd egenskap hos både män och kvinnor.

Mannen hade å sin sida huvudansvaret för att försörja familjen men även hans hustru tillskrevs ett sådant ansvar, såväl juridiskt som moraliskt och ekonomiskt. Forskning om arbetspraktiker har visat att den typen av överlappande könsarbetsdelning dominerade i Sverige under den period som studeras här: män engagerade sig i barnomsorgen och kvinnor deltog i försörjningen, ibland med självständiga verksamheter.⁶²⁵ Jag menar att det var huvudbudskapet också i de politiska diskussionerna och den didaktiska litteraturen i Sverige. Schmidt, Sarasúa, Amussen och många andra har funnit att kvinnors arbete utanför hemmen gjordes till ett problem och fördömdes i den tidigmoderna rådgivningslitteraturen. I de texter som studeras här beskrevs istället kvinnors arbete, både i och utanför hemmet, och oavsett klass och civilstånd, nästan enbart i positiva termer. Kvinnor skulle vara flitiga och arbetsamma och de kvinnor som arbetade självständigt utanför sitt hem berömdes.

Där många andra historiker har identifierat stora skillnader mellan norm och praktik, ser jag snarare likheter. Inledningsvis konstaterade jag att historiker idag är relativt överens om att separata sfärer inte är ett bra sätt att beskriva mäns och kvinnors liv i det tidigmoderna Europa. Samma historiker menar dock att de separata sfärerna var viktiga som norm och ideologi och på det sättet också påverkade människors liv och levnadsvillkor. Den här boken visar att det inte stämmer för Sverige kring sekelskiftet 1800: separata sfärer var inte en gångbar metafor för de normer som diskuterades i den svenska samhällsdebatten decennierna kring sekelskiftet 1800. Humphries och Sarasúas påstående om att varenda rådgivningstext i det tidigmoderna Europa placerade kvinnor (enbart) i hemmet och män (enbart) i det offentliga är helt enkelt alltför kategoriskt.

Patriarkatet är således inte bara föränderligt över tid, utan skiljer sig också åt mellan olika geografiska platser, även inom den tidigmoderna västerländska kultursfären. Vi har varit dåliga på att uppmärksamma detta, framför allt för att vi ofta använt den kunskap som finns från andra länder som mall i studiet av andra fall. I de svenskspråkiga

texter jag studerat från decennierna kring sekelskiftet 1800 framstår den inneboende spänningen i det tidigmoderna patriarkatet lösas på ett lite annorlunda sätt än i vissa andra delar av Europa. De normer som cirkulerade i den svenska diskursen lade några extra vikter i hustruns vågskål i den knepiga maktbalansakten: hennes underordning under maken tonades ned och hennes ansvar och sysslor begränsades inte till hemmet. Detta framstår också som ett förhållande som har kontinuitet både bakåt och framåt i tiden.

Den myndiga matmodern fanns såväl i lagar som i det vardagliga arbetet och den här studien visar att hon, åtminstone en bit in på 1800-talet, var ett levande ideal. Jag hävdar också att ett kvinnoideal som innefattar arbetsamhet, auktoritet och viss självständighet är rimligt mot bakgrund av samhällsordningen och hur arbetet organiserades i Sverige vid denna tid. Det handlade emellertid inte om någon jämställdhet – hustrun var fortfarande underordnad sin make – men man skulle kunna tala om det som en lägre grad av underordning. I den version av patriarkatet jag tecknat för det svenska samhället kring sekelskiftet 1800 var det också av yttersta vikt att män gifte sig eftersom de därmed inordnade sig själva, sin hustru, familj och hushåll i den gudomligt förankrade ekonomin. Äktenskapet var fundamentalt också på ett politiskt plan. Endast som gifta kunde män utöva ”medborgsmannens plikter”. Då hade de knutit samhällets innersta knut och fäst sig vid staten.

Det svenska fallet

I det här avslutande kapitlet har jag bland annat jämfört de normer och föreställningar om äktenskap och de äkta makarnas arbete och ansvar som jag funnit i den svenska debatten med vad historiker sagt om andra områden i Europa, framför allt England, Tyskland, Frankrike, Nederländerna och Spanien. Jag har hävdat att Sverige skilde sig från dessa länder, men situationen i Sverige var sannolikt inte unik. Det finns mycket som talar för att liknande föreställningar och normer fanns i andra skandinaviska länder, särskilt i Norge. Även där hade gifta kvinnor en stark ställning i det tidigmoderna

samhället och den arbetande kvinnan var ett ideal även under 1800- och 1900-talen.⁶²⁶ Men här behövs mer forskning för att fördjupa jämförelser och diskussioner.

En fråga jag ännu endast snuddat vid är hur ska vi förklara de specifika dragen i den svenska samhällsdebatten: mäns och kvinnors överlappande arbetsuppgifter och ansvar, den positiva inställningen till hustrurs arbete och den nedtonade underordningen av gifta kvinnor. En viktig faktor som jag lagt vikt vid är de ekonomiska förhållandena. Sverige var ett agrart land och den modell av äktenskapet och de könsnormer jag funnit var djupt integrerade i stora delar av ekonomin, i den tvåkönsmodell som upprätthöll såväl det hushållsbaserade småskaliga jordbruket som de storskaliga verksamheter som drevs av staten och andra aktörer.

Nära relaterat till detta var sannolikt flera andra sociala, politiska och kulturella faktorer. Specifikt för Sverige var att allmogen genom bondeståndet hade politisk representation i riksdagen vilket innebar att de som brukade jorden inte bara var ekonomiskt oundgängliga, utan också politiskt betydelsefulla: såväl deras levnadsförhållanden som deras åsikter var politiskt relevanta. Under den tid som studerats betraktades befolkningen som en av rikets viktigaste resurser, men befolkningstillväxten ansågs otillräcklig och det fanns en både (tidvis) verklig och befarad brist på arbetskraft. Det behövdes mer folk och det krävde, enligt tidens moraliska grundsyn, fler äktenskap.

Den sociala omvandlingen av befolkningen som pågick under denna tid – den så kallade proletariseringprocessen – karaktäriserades i Sverige av att stora delar av den besuttna bondebefolkningen genomgick en social ”nedgradering” och blev obesuttna.⁶²⁷ Många av de reformer från senare delen av 1700-talet som beskrivits här skulle göra det möjligt (eller lättare) för dessa grupper att gifta sig, skaffa eget boende och skapa självständiga hushåll. Att det var de obesuttna som stod för befolkningstillväxten betraktades till skillnad från i vissa andra delar av Europa (ännu) inte som ett problem och möjligen var det kopplat till att de vid denna tid fortfarande stod nära gruppen besuttna bönder. De obesuttna kunde fortfarande vara deras barn och barnbarn. Den gräns som pekades ut i den svenska debatten gick

istället mellan den ordentliga och oordentliga ”parningen”: så länge barn föddes inom äktenskapet var de välkomna.⁶²⁸ Då betraktades de – oavsett föräldrarnas sociala ställning – som en del av staten.

I de texter som stått i fokus för den här studien beskrevs och behandlades de obesuttna alltså ännu inte som en farlig underklass utan som en del av allmogen, den närande delen av befolkningen. Den process vi utifrån dagens perspektiv ser som en permanent omvandling av landsbygdens ekonomiska och sociala förhållanden – proletariseringen – framstod sannolikt som en mer öppen och påverkbar process medan den pågick. En utgångspunkt i debatten var att ordningen och välfärden i samhället skulle bevaras, bara hela den växande befolkningen kunde styras in i väl fungerande äktenskap och hushåll där män och kvinnor gemensamt arbetade för och tog ansvar för försörjningen. Mot den bakgrunden blev det också rimligt att göra den enkla arbetande landsbygdsbefolkningen till ett föredöme för de högre samhällsskikten i städerna. Kring sekelskiftet 1800 kunde den här världsbilden fortfarande vara visionär medan den mot slutet av samma sekel – i mötet med en världsbild där det var individen, inte hushållet, som stod i centrum – istället kom att framstå som djupt konservativ.⁶²⁹

Att variationer i jordbruksrationaliseringens tempo och regionala förlopp kan ha givit upphov till olika nationellt präglade könskonstruktioner har förts fram som en hypotes av Lena Sommestad.⁶³⁰ Resultaten av den här studien stödjer den hypotesen. I linje med att den borgerliga familjens könsideal – med separata sfärer och en passiviserad hemmavarande kvinna – betraktats som en könsideologi som växte fram i tandem med en kapitalistisk ekonomi och en kulturellt normerande urban medelklass, skulle man kunna tolka de normer jag funnit – låt oss kalla dem det agrara hushållets könsideal, karaktäriserat av könsmässigt överlappande arbets- och ansvarsområden och en aktivt arbetande kvinna – som en ideologi som gynnade en i huvudsak agrar ekonomi med en politiskt inflytelserik landsbygdsbefolkning.

I tidigare forskning har den period som behandlats i den här boken beskrivits som den tid då kvinnors roll i staten reducerades till att bli

den kärleksfulla moderns. Om kvinnan tidigare givits erkännande även för sitt arbete och bidrag till produktionen, förpassades hon nu till hemmet och omsorgen om det uppväxande släktet. Jag har argumenterat för att en sådan utveckling inte är synlig i det material som undersökts här. Istället betonades hur viktigt det var att båda föräldrarna deltog i såväl omsorgen om barnen som deras försörjning och fostran. Varje människa – man som kvinna – gavs ett ansvar men det var mäns bristande ansvarstagande som framställdes som det största samhällsproblemet. Män övergav sina gravida flickvänner, skyggade äktenskapet och friade på fel sätt eller till värsta sortens kvinnor. I äktenskapet var de antingen alltför undflyende mot sina hustrur eller tyranniska. I politiken behandlade de kvinnor som ”ett slags lägre varelser”, stiftade lagar som gynnade dem själva och dömde det andra könet till ”en huslig trälldom”.⁶³¹ En bättre värld krävde, enligt debattörerna, bättre män, män som gifte sig med flitiga och sedliga kvinnor och skapade äktenskap där makarna gav varandra inbördes hjälp. De behövde knyta samhällets innersta knut, fästa sig vid staten och axla sin roll som det patriarkaliska samhällets ansvarstagande fäder.